

הרהורים על תרגום טקסטים בודהיסטים לעברית

קרן ארבל

לפני זמן מה, התקיים דיון בין חברי סגנה אחדים, לגבי תרגום של דרשות הבודהה (sutta) לעברית. מאחר ויש עניין יחסית רב בקהילת המתרגלים בישראל בקריאת דרשות הבודהה באופן ישיר ובעברית, הועלה הרצון לקיים מעין "מפעל תרגומים ישראלי", שיתרגם באופן מהיר מספר גדול של סוטות לעברית ויוציא אותן לאור. היות ואין כמעט אנשים שיודעים פאלי, היה ברור כי התרגומים יעשו מהתרגום לאנגלית. מצב זה, בו התרגומים נעשים מתוך תרגום אחר, ולא מטקסט המקור, מעלה שאלות רבות וחשובות:

מה נדרש ממי שמתרגם טקסטים מסוג זה? האם חשובה ידיעת שפת המקור או שמא אין זה ממש רלוונטי כל עוד המתרגם הוא גם מתרגל (practitioner)? כלומר, האם "די" להיות מתרגל של הדרך הבודהיסטית על מנת שהתרגום יהיה טוב? מה זה בכלל תרגום טוב בהקשר הזה? האם מה שחשוב בתרגום דרשות הבודהה (או כל טקסט מתוך מסורת רוחנית) הן התובנות האישיות של זה המתרגל באותה המסורת?

ישנן גם שאלות לגבי מה מתרגמים: כיצד בוחרים את התרגום לאנגלית ממנו מתרגמים (הלא יש לא מעט תרגומים לאותם סוטות)? מה מתרגמים? כלומר איזה סוטות מתוך המגוון הרחב הקיים?

ושאלה חשובה ומרכזית נוספת, האם תרגום של תרגום אינו מאבד משהו חשוב בדרך?

מפעלי תרגום במסורת הבודהיסטית

מפעלי תרגום של טקסטים בודהיסטים (היינו, של הדהרמה) התקיימו מספר פעמים במהלך ההיסטוריה הבודהיסטית, והיוו נקודת מפנה חשובה בהעברת הדהרמה בין תרבויות. חשוב לזכור כי במידה רבה השפיעה גם הבחירה של מה לתרגם ומה לא על האופן בו הדהרמה התהוותה במקום החדש אליו הגיעה וכיצד הובנה על ידי התרבות המאמצת. הדוגמה הבולטת ביותר למעבר הבודהיזם בין תרבויות היא מפעל התרגומים הסיני. קבוצת נזירים-מתרגמים סינים, שהגיעה להודו במאות הראשונות לספירה בחרה מה, ואיך לתרגם את הטקסטים הבודהיסטים שהגיעו לידיהם (ממגוון שפות שנקראות Indo-Aryan). החלטתם היתה קריטית למעבר הדהרמה למזרח אסיה. אין זה מקרה כי הבודהיזם של מזרח אסיה (סין, קוריאה, יפן וטיבט), הוא בודהיזם מהאיאני. אדרבה, מרבית הטקסטים (אם כי כמובן לא רק), שתורגמו במפעל תרגומים אדיר זה, היו שייכים לסוגה הספרותית שהיום אנחנו משייכים למהאיאנה.

במילים אחרות, מפעל התרגומים הסיני של טקסטים בודהיסטים משפות הודו-אירופיות לסינית, קבע במידה רבה מה התוכן שיגיע לתודעתם של הסינים, ומשם לטיבטים, לקוריאנים וליפנים. זאת ועוד, האופן בו תורגמו מושגי היסוד והרעיונות המרכזיים, השפיע על הבנת הדהרמה ופירושה על ידי התרבות המאמצת (ביחוד משום שהסינית שונה באופן מהותי מהסנסקריט או מכל השפות ההודו אירופיות).

לכן חשוב להרהר ולדון באופן רציני בסוגיית התרגום של טקסטים בודהיסטים לעברית, מאחר ואנחנו נמצאים בנקודת זמן חשובה מאוד להפצת הדהרמה בישראל, ולאופן בו הדהרמה תתהווה, תתעצב ותתגבש בעברית. התרגום לעברית של טקסטים בודהיסטים קלאסיים

והוצאתם לאור, יהווה בסיס ללימוד, הרהור וכתיבה פרשנית של מורים, מתרגלים, סטודנטים ושאר מתעניינים בהגות הבודהיסטית למשך שנים, אם לא עשורים.

חוויה סובייקטיבית כמקור הסמכות?

אחד הקולות החשובים והמעניינים שהועלו בדיון על תרגום הסוטות לעברית, טען כי יש פחות חשיבות למקור עליו מתבסס התרגום. כלומר, אין זה משנה אם התרגום מאנגלית או ישירות מהפאלי (או מהסנסקריט וכדומה), הואיל ומה שחשוב באמת, בתרגום טקסטים אלו, הוא ההתנסות הישירה בדהרמה..

למרות שאני חושבת שתרגול מעמיק של הדרך הבודהיסטית חשוב לתרגום טקסטים בודהיסטים, ובעצם מלווה כל צעד של מתרגם שהוא גם מתרגל, אני גם חושבת, שהבנה מעמיקה בדהרמה לא מובילה באופן ישיר לכך שהמתרגם "ירד לסוף דעתו של הבודהה". מי שאינו בודהה, לא יכול לדעת למה התכוון הבודהה. כל מה שאנחנו יכולים לעשות בתור מתרגמים, זה לנסות ולהתקרב ככל האפשר למשמעות של הטקסטים אותם אנחנו בוחרים לתרגם. את זה ניתן לעשות באמצעות הבנה מעמיקה של השפה בה נכתבו הטקסטים, היכרות טובה עם ההקשר ההיסטורי בו הם נוצרו, ידע נרחב של התורה הבודהיסטית ולבסוף, גם תרגול הדהרמה באופן ישיר.

אף כי יש חשיבות רבה להתנסות הישירה של המתרגם עם תורתו של הבודהה, יהיה זה בעייתי לומר כי ההתנסות שלנו בתור מתרגלי הדרך הבודהיסטית (Buddha-Dhamma) יכולה ואף רצוי שתתווה את תרגום טקסט המקור. חוויה היא דבר אישי וסובייקטיבי. תרגום הנובע בעיקר מתוך התנסות ותובנות אישיות, עלול להפוך את טקסט המקור לכלי באמצעותו מביא המתרגם את חוויתו האישית לקדמת הבמה, בעוד שטקסט המקור הופך כך, בלא דעת, ממטרה לאמצעי. המחשת החוויה האישית היא אכן מטרה ראוייה, אך בשום מקרה אין היא מטרתו של המתרגם. איני רוצה לערער על חשיבותה של ההתנסות הישירה, אני בהחלט חושבת שהתרגול מאפשר ראייה צלולה יותר של המפה אותה נתן לנו הבודהה. למרות זאת, יש להזהר מהשקפה זו בהקשר למלאכת התרגום. תרגול מאפשר לנו להפוך את המפה לתואי אותו אנחנו מכירים היטב מתוך הליכה בו. אך יש להזהר מלחשוב שדי בכך על מנת לתרגם טקסט מקור המגיע מתקופה אחרת, תרבות רחוקה ושפה שונה בתכלית.

הסוטות נחננו בעושר פילוסופי, רוחני, היסטורי וספרותי, המצויות מעבר לתובנות הסובייקטיביות של מתרגם זה או אחר (גם אם הוא מתרגל מעמיק ומסור של הדרך הבודהיסטית). למרות שחלקים מהסוטות מתייחסים למצבי תודעה, תהליכים והשגות רוחניות, שבתור מתרגלים ישנה אפשרות שחווינו את כולן, חלקן או מיעוטן, אין לשכוח שחלקים רבים מדרשות הבודהה מתארים רעיונות פילוסופיים הנטועים בתרבות מסויימת ופרקטיקות ותפיסות פילוסופיות של מסורות רוחניות שאינן בודהיסטיות שאיתן התכתב הבודהה. לכן, כדי להעביר את הרבדים הפילוסופיים, הרוחניים, ההיסטוריים והספרותיים של הסוטות, יש צורך בכלים לא מעטים, שיאפשרו את הגישור בין הטקסט לקורא.

אני בהחלט חושבת שיש מקום רב לכתיבת "מסות דהרמיות", שנובעות מתוך תרגום של קטעים רלוונטים מהסוטות ומתוך הבנות ותובנות אישיות (בעצם כתיבה של "שיחת-דהמה"). הדגש בכתיבה מסוג זה הוא התובנות של הכותב והפרשנות האישית שלו של הדרך הרוחנית. יש הבדל מאוד גדול, לטעמי, בין כתיבה של תובנות והתנסויות אישיות במסגרת כתיבה מסוג זה, בה

הכותב מתבסס על טקסט מקור כדי להעביר, קודם כל, את תובנותיו האישיות, לבין תרגום מלא של טקסט מקור. בכתובת "מסה דהרמית", ברור מאוד שהקול הוא קול הכותב, ושהבנותיו הן שלו ושלו בלבד. מאחר והמטרה בכתובה מסה דהרמית שונה מתרגום של טקסט מקור במלואו, ישנה אפשרות ליצירתיות ולהסתמכות רק על פרשנות וחוויה אישית.

תרגום טקסט מקור לעומת זאת, הוא משהו שונה לחלוטין, שמצריך לטעמי כללים מחמירים, בעיקר משום שהאחריות גדולה בהרבה. כמו שכבר כתבתי, תרגום טקסט המקור יהווה במשך שנים רבות בסיס לכתובה פרשנית, לימוד והרהור מצד מתרגלים ואלו שיש להם עניין בהגות זו.

למרות שכל תרגום הוא גם פרשנות, בתרגום טקסט מקור, המתרגם, כשותף פעיל בדיאלוג הבין-תרבותי ובין-תקופתי, חייב להמצא, ואני משתמשת בניסוח של דני רווה, בתפקיד כפול של "אינסיידר ואאוטסיידר" בשתי השפות/תרבויות. כאינסיידר, הוא חייב לחוש את הדופק של כל אחת מהשפות/תרבויות, להבין לא רק את מה שנאמר אלא גם את מה שלא-נאמר; וכאאוטסיידר, להיות 'מרוחק' מספיק כדי ליצור תרגום שוטף בעברית: "המתרגם צריך לכוון 'מרחב-ביניים': בין שפות, בין תרבויות, בין נאמנות ובגידה".¹ אכן נאיבי לחשוב כי טקסט מתורגם (משפת המקור) הוא פשוט טקסט-המקור בעברית. אך היצירה החדשה יכולה להיות גשר מוצלח בין התרבויות, אם המתרגם "שוחה" בשתי התרבויות/שפות.

מקור התרגום לעברית: חשוב או לא?

שאלה נוספת בסוגיית התרגום, היא החשיבות או אי-חשיבות התרגום ממנו מחליטים לתרגם. כפי שצינתי למעלה, יש אינספור תרגומים באנגלית לאותה דרשה, ומי שמתרגם מהאנגלית, צריך לבחור תרגום מסוים (או להכריע בכל רגע, איזה מהתרגומים שיש בידו, נכון יותר לכל פסקה ומושג שהוא מתרגם). כל מי שקרא מספר תרגומים לאותה הדרשה, יודע כי הפערים בין התרגומים יכולים להיות משמעותיים.

לכן, מתרגם שאינו מכיר את שפת המקור, בעצם נמצא במצב בו אין לו דרך להכריע איזה תרגום נכון או מדויק יותר, למעט העדפתו האישית. זה אכן קל להכריע בקלות יחסית כאשר מדובר באחד המונחים היותר מוכרים, אך הסוטות שופעות במונחים שמרבית המתרגלים אינם מכירים כלל. אי היכרות עם השפה, הקונטקסט והקורפוס הטקסטואלי כולו, מגבילה מאוד את המתרגם ומצמצמת את מרחב האפשרויות שלו בבחירת התרגום המתאים.

עם זאת, חשוב לי לציין כי אין זה מספיק לדעת רק את שפת המקור כדי שהתרגום יהיה מדויק ויעביר את רוח הדברים, כמו שאין זה מספיק להיות מתרגל מסור בעל תובנות כדי שהתרגום יהיה מוצלח.

כדי שתרגום ישמור על האופי, היופי ורוח הדברים של המקור, נדרשת ידיעה מעמיקה עם התורה הבודהיסטית, כפי שהיא מופיעה בקורפוס הטקסטואלי כולו, והיכרות מעמיקה עם הקונטקסט בו נוצרה מחשבה זו. לכן, למרות שתרגול התורה הבודהיסטית מהווה אלמנט חשוב בתרגום, זה הוא אלמנט אחד בלבד, לטעמי, מתוך מה שהופך מתרגם, למתרגם טוב.

¹ דני רווה, חוטים פילוסופיים ביוגה של פטנג'לי, עמ' 70.

הבעייתיות בתרגומים של נזירים תהרוואדיים

ישנה גם חשיבות רבה לכך שהמתרגם אינו מבקש להביע אג'נדה מסויימת דרך התרגום. כלומר אינו נטוע בתוך מסורת פרשנית מסוימת, שלא תמיד נמצאת בהתאמה עם טקסט המקור. דוגמא מצויינת לנקודה האחרונה היא מתרגמים הנטועים בתרבות ובמסורת הבודהיסטית התהרוואדית. בתור חוקרת של הטקסטים המוקדמים ושל מסורת התהרוואדה, אני יכולה לומר ללא היסוס, כי תרגומים הנעשים על ידי נזירים תהרוואדים, משקפים באופן ברור מאוד את הפרשנות התהרוואדית לטקסטים המוקדמים. פרשנות זו אינה תואמת במקרים רבים את תוכן הדברים בסוטות.

אומנם הסוטות בפאלי נשמרו והועברו על ידי המסורת התהרוואדית, אך הן משקפות מסורת טקסטואלית שהיתה משותפת לכל המסורות הבודהיסטיות המוקדמות. במילים אחרות, הסוטות משקפות את ההגות והפרקטיקה הבודהיסטית המוקדמת ביותר, לפני התהוותן של המסורות הבודהיסטיות השונות (וביניהם התהרוואדה) לאחר מותו של הבודהה.

לעיתים קרובות יש בלבול רב אצל מתרגלים בין "תהרוואדה", לבין מה שמכונה "הבודהיזם המוקדם" (או mainstream Buddhism) או מה שאני מכנה "סוטה-יאנה" ("הדרך של הסוטה", על משקל מהאיאנה, "המוביל הגדול"). למרות שמסורת התהרוואדה היא זו ששימרה היסטורית את הסוטות בפאלי, האופן בו היא מפרשת את הסוטות משקפת הבנה יחודית של התורה הבודהיסטית, בעיקר הבנה הנובעת מתוך המחשבה האבהידהמית והפרשנות הסינהלית לסוטות (סינהלה היא השפה המדוברת בסרי לנקה).

חשוב לדעת, שעד סוף המאה ה-19, הסוטות לא נלמדו על ידי מרבית הנזירים התהרוואדים או היו בשימוש פרקטי. חלק קטן מאוד מהנזירים למד והכיר את הסוטות, שנשמרו בשפה שמרבית הנזירים בדרום מזרח אסיה לא ידעו (פאלי, כמובן). עם הגעת הקולוניאליזם, נוצרו התרגומים הראשונים לאנגלית, שהובילו ליצירת תרגומים של הסוטות בשפות דרום מזרח אסיה בפעם הראשונה בהיסטוריה התהרוואדית. עד אז, הטקסט המכונן של המסורת התהרוואדית היה ספרו של בודההוזה: the Path of Purification ומדריכים שונים בשפות המקומיות. the Path of Purification נכתב על ידי הנזיר בודההוזה במאה החמישית לספירה (אלף שנה לאחר תקופתו של הבודהה), ומתאר ומתווה את הדרך הבודהיסטית **תוך הסתמכות כבדה על כתבי האבהידהמה של התהרוואדה והפרשנות הסינהלית לסוטות**. זו הסיבה שרבים מתרגומיהם של נזירים תהרוואדים (בעיקר אלו מדרום מזרח אסיה במקור, אך גם כאלו שאת ה"חינוך" הבודהיסטי קיבלו במזרח תהרוואדים), מושפעים עמוקות מהתפיסה התהרוואדית כפי שהיא מופיעה בפרשנות של בודההוזה (ואם להיות מדויקים, גם מתפיסות "בודהיסטיות פרוטסטנטיות-מערביות").

זה לא המקום להרחיב על הנושא (אולי בפוסט אחר) אך יש לא מעט רעיונות ותפיסות במסורת התהרוואדית, שאינם מופיעים בסוטות כלל, אך מרבית המתרגלים מניחים באופן אוטומטי שכן. העדר היכולת לעשות הבחנה בין מה ש"תהרוואדי" (וכלל אינו מופיע בסוטות) לבין מה שמופיע בסוטות, הוא כבר גורם משפיע (לרעה) על תרגום מהימן של המקור. דוגמא קטנה לרעיון מרכזי ומקובל במסורת התהרוואדית, שלא מופיע בסוטות כלל, הוא ההבחנה בין "סמטה בהאונא" (פיתוח ריכוז) ו"ויפסנא בהאונא" (פיתוח ראייה בהירה). הבחנה זו אינה מופיעה בשום מקום בסוטות. אתם יכולים אם כן להניח, שאם מתרגם אינו יודע זאת, התרגום שלו יכול להיות מושפע

באופן משמעותי מהבחנה זו, שהיא כל כך מרכזית וחשובה להבנת התרגול הבודהיסטי. יש עוד לא מעט דוגמאות כאלו (ואולי אתייחס אליהם ברשימה אחרת).

מה לתרגם מתוך הקורפוס הבודהיסטי?

הבחירה מה לתרגם לעברית ואיך לתרגם, תקבע איך יראה הבודהיזם בישראל. גם אופיו של הבודהיזם במערב, נקבע במידה רבה על ידי בחירותיהם של המתרגמים הראשונים לשפות מערביות. ניתן להבחין בקלות בהשפעת התרגומים הללו על התהוותו ויצירתו של הבודהיזם המערבי, כפי שאנחנו מכירים אותו היום. אופן התרגום, שהציג את הבודהיזם כרציונאליזם במיטבו, הפך את הבודהיזם למשהו מאוד מערבי, על חשבון אלמנטים חשובים אחרים הקיימים במסורת הבודהיסטית ושנדחקו הצידה כדי להציג תמונה אטרקטיבית לקהל המערבי, לפחות על פי תפיסתם של המתרגמים הראשונים.

לסיום

אי אפשר כמובן להתעלם מהטענה שכל מתרגם, מתרגם מבעד ל"משקפיים" מסויימים (משקפיים תהרואדיות, מערביות, נון דואליות וכדומה). כלומר, אין מתרגם "אובייקטיבי". אך מכשול זה הופך לפחות משמעותי אצל מתרגם שיכול לקחת כמה שיותר מרכיבים בחשבון כאשר הוא מחליט על איך לתרגם את הטקסט. מרכיבים אלו הם: שפת המקור, המסורת הפרשנית שמלווה את הטקסט, ההקשר ההיסטורי והתרבותי, הקורפוס הטקסטואלי כולו (כלומר ההגות השלמה שמוצגת בטקסטים), והמסורות איתם התכתב הבודהה ונגדם הוא יצא.

להבנתו, תהליך התרגום הוא תוצר של התחשבות בכל הפרמטרים שמניתי. נכון שההכרעה הסופית היא תמיד סוג של פרשנות, אך לפחות זו פרשנות שמסתמכת על מספר רב של "אמצעי ידיעה", ולכן היא פחות "סובייקטיבית" (הרי התנסות או חוויה, זה אמצעי ידיעה אחד בלבד).

מתרגם שבאמתחתו כלים נוספים וחשובים חוץ מהחוויה האישית, יכול גם להציג אלטרנטיבות בהערות השוליים. לדוגמא: מקורות אטימולוגיים, הערות בדבר הופעתו של מונח מסוים בהקשרים ובמקומות אחרים בטקסט, התייחסות לפרקטיקות ופילוסופיות איתן הבודהה התכתב, האופן שהפרשנות המסורתית מבינה את הסוגייה וכדומה. לכן הערות השוליים חשובות מאוד ומופיעות בכל התרגומים הטובים. הערות השוליים משתפות את הקורא לא רק במוצר הסופי, אלא גם בתלאות-הדרך ובאי-הוודאות המלווה את תהליך התרגום מראשיתו ועד ההכרעות הסופיות. הערות השוליים מאירות דברים שקורא הדיוט יכול למצוא כסתומות, ואמורות לתת את התמונה כולה, מעבר לתרגום הספציפי שבחר המתרגם (שהוא כאמור, סוג של פרשן).

על כן, למרות שתרגול הדהרמה הוא מרכיב חשוב, זהו מרכיב אחד בלבד מסדרה של מרכיבים ואמצעי ידיעה שיש לקחת בחשבון במלאכת תרגום טקסטים מסוג זה, ואין להקל אף לו במעט בחשיבותם.

לכן, חשוב בעיני להיות ערים לכוח הגדול שיש במפעל תרגום של טקסטים מתרבות אחת לשנייה, במיוחד אם אלו תרגומים שיוצאים לאור. התרגום מעצב ויוצר את הצד ה"מקבל". לכן מוטלת אחריות כבדה על מי שבחר במלאכה זו, מאחר והתרגומים לעברית של טקסטים

בודהיסטים שנעשים היום, יקבעו במידה רבה את "אופיו" של הבודהיזם הישראלי ואת האופן בו הדהרמה תתהווה, תתעצב ותתגבש בישראל.